

RECENZJE I OMÓWIENIA

Michał Galas, *Rabin Markus Jastrow i jego wizja reformy judaizmu. Studium z dziejów judaizmu w XIX wieku*, Kraków 2007, ss. 335.

Bohater książki M. Galasa, Markus Jastrow urodzony w 1829 r. w Rogoźnie w Wielkopolsce, po studiach na uniwersytetach w Berlinie i Halle, w latach 1858–1892 działał jako kaznodzieja i rabin w Warszawie, Mannheim, Wormacji i Filadelfii. Zmusiło to autora do przeprowadzenia szerokiej kwerendy źródeł w archiwach w Polsce, Niemczech i Stanach Zjednoczonych. Prace te były możliwe dzięki grantom i stypendiom, które M. Galas uzyskał od DAAD, Fundacji Fulbrighta i American Jewish Archives.

Praca M. Galasa poświęcona została nie tylko życiu i działalności rabina M. Jastrowa, ale także dziejom judaizmu reformowanego w Niemczech, Królestwie Polskim i w Stanach Zjednoczonych. Całość pracy poza wstępem i wprowadzeniem, została podzielona na dwie części. W pierwszej, zatytułowanej *Europa*, która składa się z pięciu rozdziałów, autor przedstawił życie i działalność Jastrowa w Rogoźnie, Poznaniu, Berlinie, Halle, Warszawie, Mannheim i Wormacji, natomiast w drugiej pt. *Stany Zjednoczone*, także liczącej pięć rozdziałów, jego pracę i życie w Filadelfii.

We *Wstępie* M. Galas przekonująco uzasadnił swoje zainteresowanie postacią M. Jastrowa oraz judaizmem reformowanym, stwierdzając, iż w polskiej literaturze poświęconej historii judaizmu na ziemiach polskich problematyka reformy judaizmu w XIX w., jak również rola w tym procesie kaznodziei Jastrowa nie zostały opracowane. Ważne znaczenie dla recenzowanej rozprawy ma kilkunastostronicowe *Wprowadzenie*, w którym autor omówił genezę i rozwój *haskali* i reformy judaizmu w Niemczech, wpływy reformowanego judaizmu na ziemiach polskich oraz nowe nurty i denominacje w judaizmie amerykańskim. Ten fragment pracy stanowi znakomite tło dla dalszych jej części, w których autor, w układzie chronologicznym, prezentuje życie i działalność Markusa Jastrowa i jego udział w kształtowaniu się judaizmu reformowanego.

Wspomniana już wyżej część pierwsza składa się z pięciu rozdziałów, w których kolejno zostały przedstawione: młodość Jastrowa, jego działalność w Warszawie w latach 1858–1862, krótki pobyt w Mannheim w 1862 r., powrót do Warszawy i pobyt tam w latach 1862–1863, wreszcie powołanie na stanowisko rabina w Wormacji, gdzie Jastrow działał w latach 1864–1866.

W pierwszym rozdziale M. Galas przedstawił krótki zarys historii miasteczka Rogoźno, a także tamtejszej gminy żydowskiej, jak również rodziny Jastrowów, która przybyła do tej miejscowości na przełomie XVIII i XIX w., najprawdopodobniej z miejscowości Jastrowie, położonej na północ od Piły. Zapewne nazwisko rodziny Markusa pochodziło od niemieckiej nazwy Jastrowia – Jastrow. Pisząc na temat edukacji młodego Markusa autor podaje ważne informacje o tym, iż uczył się on języka polskiego w polskiej szkole elementarnej w Rogoźnie, a następnie, będąc w latach 1845–1852 uczniem niemieckiego gimnazjum w Poznaniu, przez 5 semestrów także uczęszczał na lekcje języka polskiego. Wiadomości te są istotne dlatego, że w dotychczasowej literaturze historycznej (m. in. w pracy M. Wodzińskiego, *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu*, Warszawa 2003, s. 162) podawano, że po przybyciu Markusa Jastrowa do Warszawy w 1858 r. w charakterze kaznodziei postępowej synagogi przy ul. Daniłowiczowskiej zalecono mu „szybkie opanowanie języka polskiego”, aby mógł głosić kazania po polsku, tymczasem jak można wnosić z powyższych informacji, język polski nie był mu obcy. Studia wyższe z historii filozofii, historii średniowiecza, logiki, literatury greckiej oraz psychologii odbył w latach 1852–1855 w uniwersytecie w Berlinie. Następnie, w 1856 r., uzyskał doktorat w zakresie historii, filozofii i studiów klasycznych na uniwersytecie w Halle. Należy dodać, że w czasie studiów berlińskich w 1853 r. M. Jastrow uzyskał ordynację rabiniczną – smichę od rabina Mosesa Feilchenfelda z Rogoźna. W 1857 r. została ona potwierdzona przez rabina Drezna Wolfa Landaua oraz przez rabina z Berlina, zdecydowanego zwolennika reformy judaizmu, Michaela Sachsa. Dzięki temu mógł podjąć pracę nauczyciela w religijnej szkole żydowskiej w Berlinie. Poszukiwał także pracy w charakterze kaznodziei lub rabina w Gorzowie Wielkopolskim oraz w Stargardzie Szczecińskim, niestety bez powodzenia. W 1858 r. nadarzyła się okazja objęcia posady kaznodziei w Warszawie w postępowej synagodze (zwanej także niemiecką) przy ul. Daniłowiczowskiej, którą M. Jastrow uzyskał dzięki wsparciu ze strony opuszczającego Warszawę rabina Abrahama Meyera Goldschmidta. Przed objęciem stanowiska kaznodziei w Warszawie, co nastąpiło w sierpniu 1858 r., M. Jastrow w maju tegoż roku poślubił Berthę Wolfssohn, pochodzącą z Poznania (przy okazji należy zwrócić uwagę na pomyłkę na str. 61 recenzowanej pracy, gdzie podano jako datę ślubu rok 1868).

Kolejny, drugi, rozdział pt. *Jastrow w Warszawie 1858–1862* stanowi najobszerniejszy fragment rozprawy. W dziewięciu podrozdziałach autor przedstawił działalność religijną (jako kaznodziei), społeczną, oświatową i polityczną M. Jastrowa. Poza wygłaszaniem kazań w języku polskim, z inicjatywy M. Jastrowa wprowadzono także zwyczaj odmawiania niektórych modlitw w językach niemieckim i polskim. Poza pełnieniem funkcji kaznodziei, Jastrow był także zobowiązany do kierowania „szkółką religijną dla uczniów staro-

zakonnych do szkół chrześcijańskich uczęszczających”, która została uruchomiona przy postępowej synagodze 1 grudnia 1859 r. W szkole tej obok klasy męskiej istniała także klasa dla dziewcząt, a szczególnym wydarzeniem była zorganizowana przez Jastrowa w maju 1860 r. wspólna konfirmacja dziewcząt i chłopców, co zostało dobrze przyjęte przez jeszcze nielicznych zwolenników reformy judaizmu, natomiast niechętnie przez większość społeczności żydowskiej w Warszawie.

M. Galas wiele miejsca poświęcił na ukazanie aktywności Jastrowa w życiu umysłowym ówczesnej elity postępowych Żydów w Warszawie. Był on bowiem jednym z organizatorów i aktywnych uczestników działań w powstałym przy synagodze postępowej stowarzyszeniu „Lamdej Tora”, którego zadaniem było organizowanie pomocy dla Żydów, absolwentów Szkoły Rabinów lub Szkoły Głównej, którzy chcieliby się kształcić w świeckich i żydowskich uczelniach teologicznych, głównie w Berlinie i we Wrocławiu. M. Jastrow, dzięki bezpośrednim kontaktom ze środowiskiem postępowych Żydów w tych ośrodkach, umożliwił studia teologiczne kilku osobom z Warszawy.

Kolejnym miejscem aktywności Jastrowa w środowisku postępowych Żydów warszawskich był salon młodej inteligencji żydowskiej, który funkcjonował w domu Henryka Toeplitza. Dyskusje, którym najczęściej przewodził właśnie M. Jastrow, obejmowały aktualne sprawy sytuacji politycznej w Królestwie Polskim, problemy z zakresu historii Żydów, ich religii i kultury, jak również kwestie spolonizowania społeczności żydowskiej poprzez studia nad literaturą i historią Polski. Zdaniem autora, Jastrow w poważnym stopniu przyczynił się do powstania polskojęzycznego postępowego czasopisma „Jutrzenka. Tygodnik dla Izraelitów Polskich”, które wydawał w latach 1861–1863 Daniel Neufeld.

Ważną sprawą dla środowiska postępowych Żydów w Królestwie Polskim była edukacja dzieci i młodzieży żydowskiej. W 1861 r. M. Jastrow przygotował specjalny memoriał zawierający propozycje reformy edukacji i szkół żydowskich, który przesłano do Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W dokumencie tym, który obejmował także opis stanu szkolnictwa żydowskiego w Warszawie, Jastrow proponował, aby dzieci żydowskie uczęszczały do szkół publicznych, a religijne szkoły żydowskie winny jedynie uzupełniać ich wiedzę z zakresu religii i historii Żydów. Dojście do takiej sytuacji miało być procesem, ściśle związanym z równouprawnieniem społeczności żydowskiej. W konsekwencji miało to doprowadzić do „ucywilizowania” Żydów, aby stali się „Polakami wyznania mojżeszowego”.

W kolejnych fragmentach omawianego rozdziału M. Galas, poprzez analizę kazań M. Jastrowa, ukazał proces stopniowego angażowania się warszawskiego kaznodziei w sprawy społeczeństwa polskiego. W swych wystąpieniach, kiedy mówił o Polakach lub Polsce, często starał się wpajać swoim współwyznawcom miłość do „braci, z którymi ich łączy wspólna ojczyzna”, jak również „miłość

dla mowy i nauki ojczystej”. Zdaniem autora, M. Jastrow, obok znanego rabina Warszawy Bera Meiselsa, przyczynił się w poważnym stopniu do tzw. zbratania żydowsko-polskiego w okresie napięć i demonstracji w 1861 r., którego symbolem był udział Żydów w sobotę 2 marca 1861 r., w demonstracyjnym pogrzebie pięciu ofiar demonstracji na Krakowskim Przedmieściu z 27 lutego 1861 r. Jak wiadomo, udział M. Jastrowa w tym wydarzeniu został utrwalony na obrazach Aleksandra Lessera i Henryka Pilattiego. W 1861 r. w okresie do aresztowania w nocy z 9 na 10 listopada i uwięzienia wraz z Berem Meiselsem i Izaakiem Kramsztykiem w Cytadeli, M. Jastrow w wielu wystąpieniach podnosił sprawę wspólnego losu ciemniejących przez carat Polaków i Żydów. Autor wykorzystał w tym wypadku wydaną anonimowo w Lipsku, w języku niemieckim, pracę poświęconą wydarzeniom w Królestwie Polskim w latach 1855–1863 poprzedzającym powstanie styczniowe (*Die Vorlauffer des polnischen Aufstandes. Beitrage zur Geschichte des Konigreichs Polen zum von 1855 bis 1863*), która została przygotowana na podstawie felietonów Jastrowa, publikowanych anonimowo w berlińskim „National-Zeitung”.

Aresztowanie M. Jastrowa, a następnie, jako obywatela obcego państwa, wydalenie go w lutym 1862 r. poza granice Królestwa Polskiego, zakończyło jego kilkuletnią działalność w Warszawie. M. Galas szczegółowo opisując jego aktywność, także polityczną, zwłaszcza w 1861 r., z pewną przesadą nazwał Jastrowa „rewolucjonistą”.

Po wyjeździe z Warszawy M. Jastrow przez krótki czas, między wrześniem a listopadem 1862 r., był rabinem w Mannheim w Badenii, gdzie jednak tylko część społeczności żydowskiej, głównie zwolennicy reformy judaizmu, przyjęła go z entuzjazmem. Zapewne konfliktowa sytuacja w Mannheim, jak również wielokrotne zaproszenia z Komitetu Synagogi przy ul. Daniłowiczowskiej w Warszawie spowodowały, iż już w listopadzie 1862 r. wrócił do swej wspólnoty w tym mieście. W Warszawie, poza obowiązkami kaznodziei M. Jastrow działał we wspomnianym już stowarzyszeniu „Lamdej Tora”, jak również pisał artykuły publicystyczne, w części anonimowe, do „Jutrzenki”. M. Galas nie wyjaśnia dokładnie dlaczego po wybuchu powstania styczniowego, już w lutym 1863 r. Jastrow, po nieznanym bliżej wypadku, wyjechał na leczenie do Szwajcarii. Następnie, po powrocie w lipcu tego roku z całą rodziną wyjechał ponownie do Colberga. Niestety, nie mógł już wrócić do Królestwa Polskiego, ponieważ władze pruskie cofnęły mu paszport.

Kolejnym miastem, gdzie w 1864 r. M. Jastrow został rabinem, była Wormacja w Nadrenii. Niestety i tutaj tylko część z 800 miejscowych Żydów popierała jego koncepcje reformy judaizmu, większość była ortodoksyjna i wroga wszelkim zmianom. W 1865 r. oskarżono go nawet o kontakty z maso-nami. Mimo dużej popularności jego kazań oraz publicznych wykładów zarówno wśród części Żydów, jak i chrześcijan, Jastrow nie czuł się tu dobrze. Podobno był także inwigilowany przez policję, zapewne ze względu na swoją

postawę polityczną w Warszawie. Ostatecznie w 1866 r. przyjął zaproszenie z Filadelfii w Stanach Zjednoczonych, gdzie objął stanowisko rabina i kaznodziei w kongregacji Rodeph Shalom.

W drugiej części pracy pt. *Stany Zjednoczone*, M. Galas w pięciu rozdziałach przedstawił działalność M. Jastrowa jako kaznodziei i rabina w kongregacji Rodeph Shalom w Filadelfii, jak również jego walkę ze zwolennikami radykalnej reformy judaizmu oraz pracę społeczną i naukową, m. in. w Jewish Publication Society, pracę nad 12-tomową *The Jewish Encyclopedia*, opracowanie anglojęzycznego słownika *A Dictionary of the Targumim, The Talmud Babli and Yerushalami, and the Midrashic Literature*, objaśniającego Talmud i literaturę midraszową.

Druga część recenzowanej rozprawy została przygotowana na podstawie materiałów archiwalnych oraz literatury, które autor zebrał w Stanach Zjednoczonych. W kolejnych rozdziałach M. Galasowi udało się przedstawić w interesujący sposób niezwykle ciekawe, a jednocześnie złożone życie religijne Żydów amerykańskich. M. Jastrow, wybitny kaznodzieja i rabin, zwolennik reformy judaizmu, na ziemi amerykańskiej musiał jednak zdecydowanie przeciwstawiać się reformie zbyt radykalnej, która – jego zdaniem – mogła prowadzić do odejścia od judaizmu. Sam Jastrow był zwolennikiem wyjścia Żydów z tradycyjnego „getta” i pełnoprawnego uczestnictwa w życiu krajów zamieszkania. Winno temu służyć świeckie wykształcenie. Wierzył jednak jednocześnie, że podstawa judaizmu tkwi w Objawieniu, Biblii i Talmudzie. Odrzucał wiarę w Mesjasza i odbudowę Świątyni, ale był zdecydowanym przeciwnikiem radykalnych zmian w liturgii. Jego wieloletni konflikt z radykalnymi reformatorami, którym przewodził rabin z Cincinnati Isaac Wise, doprowadził ostatecznie w 1886 r. do przejścia Jastrowa na pozycje konserwatywne. Ostatecznie autor zaliczył swojego bohatera do zwolenników judaizmu historyczno-pozytywnego, którzy w 1886 r. powołali Jewish Theological Seminary Association w celu kształcenia rabinów w duchu szacunku dla tradycji i historii judaizmu. Niestety jednak w konsekwencji tej decyzji M. Jastrow ostatecznie przegrał ze zwolennikami radykalnej reformy także w swojej kongregacji Rodeph Shalom, gdzie w 1892 r. musiał odejść na emeryturę.

Istotnym osiągnięciem pracy M. Galasa jest ukazanie osiągnięć Jastrowa, zwłaszcza na niwie naukowej. Jak już wspomniano wyżej, szczególnie ważnym jego dziełem był *Słownik Jastrowa*, który umożliwił dostęp do literatury rabinicznej anglojęzycznym studentom i badaczom. Ważny był także jego udział w przygotowaniu dla 12-tomowej *The Jewish Encyclopedia*, problemów obejmujących Talmud i literaturę talmudyczną, jak również kwestie dotyczące historii Izraela i literatury biblijnej.

Całość pracy M. Galasa oceniam zdecydowanie pozytywnie. Autor nie tylko w sposób niezwykle interesujący przedstawił życie i działalność religijną,

społeczną, polityczną i naukową wybitnego przedstawiciela nurtu reformatorskiego w XIX-wiecznym judaizmie, jakim był Marcus Jastrow, ale także ukazał skomplikowane dzieje reformy judaizmu zarówno w Europie, w tym na ziemiach polskich, jak i w Ameryce. Należy dodać, że problematyka ta w polskiej literaturze historycznej, obejmującej dzieje Żydów, była dotąd znana w niewielkim tylko stopniu.

Wiesław Puś